

ייצוג ודימוי ערי הפיתוח בתקשורת הארצית

ד"ר אלי אברהם, המכללה האקדמית ספיר

התקשורת הארצית נוטה להתעלם מערי הפיתוח ומהמתרחש בהן וכאשר בכל זאת יש סיקור תקשורתי של ערים אלה הוא בעיקרו סיקור שלילי המתמקד באלימות, פשע, אבטלה, עוני וכדומה. ערי הפיתוח מוצגות בתקשורת הארצית מנקודת המבט של המרכז, כמקום מוזר ונידח, לעומת תל-אביב המוצגת כמרכז ההווה והשפיות הישראלית.

החיים במדינה דמוקרטית המתיימרת להיות פלורליסטית או רב-תרבותית מכילים לצד החובות זכויות רבות כמו: זכות לחופש ביטוי או לנגישות של קבוצות חברתיות שונות לשיח הציבורי, זכות לתרום מתרבותן לכלל, זכות הציבור לדעת על המתרחש בכל רחבי המדינה ועוד. לתקשורת כידוע קיים תפקיד מרכזי ביותר בחברה במימוש זכויות חשובות אלה. האם התקשורת הישראלית ממלאת את תפקידה אלה בעת סיקור הפריפריה? מחקר רב שנתי שעסק בסיקור התקשורתי של ערי הפיתוח בתקשורת הארצית, מאז שנות ה-60 ועד שנות ה-90, מגלה כי התשובה לשאלה זו היא שלילית. הממצאים מראים כי במהלך השנים נטו אמצעי התקשורת הארציים להתעלם מערי הפיתוח ומהמתרחש בהן. כאשר בכל זאת סוקרו ערים אלה הרי שהסיקור היה בעיקר שלילי כשהנושאים המסוקרים ביותר היו: אלימות, פשע, תאונות ומצוקות חברתיות כמו אבטלה, עוני וקשיים בחיי היום יום, בעוד מנושאים חיוביים (כמו - אירועי תרבות, סיפורי קליטה ועוד) ומהקשר של התושבים לסוגיות לאומיות חשובות היתה התעלמות.

נקודת המבט של העיתונאים היתה בעיקר זו של האליטות במרכז. הסיקור היה סטריאוטיפי ומכליל, והתאפיין בהאשמת התושבים במצבם העגום תוך התעלמות מהשורשים ומהסיבות האמיתיות לבעיות ולקשיים המלווים את חייהם. תופעות תרבותיות בפריפריה נתפסו כ"פרימיטיביות" וכ"ברבריות" לשמה, הכתבים התייחסו למתרחש שם בגישה אנתרופולוגית שעיקרה הכתב מהעיר הגדולה נוסע לסוף העולם כדי לראות כיצד חיים הילידים ואז מחיל על מה שהוא רואה את התפיסות והדעות הקדומות אליהן התרגל.

תושביהן המזרחים של ערי הפיתוח, כשאר המיעוטים וה"אחרים" בחברה הישראלית, הוצגו בתקשורת כמכשול בפני הרוב להגשמת החלום לישראל אחרת, מתקדמת, מערבית, ראציונלית, היי-טקית. המסר הסמוי בכתבות היה שאם אותם "אחרים" לא היו כאן או שאם מאפייניהם היו שונים, הכל יכול היה להיות כאן לגמרי אחרת. מהניתוח עולה כי המרכז משתמש בסיקור הפריפריה כדי להגדיר את עצמו ולגבש את זהותו, מתוך תפיסה שכדי שהוא ייתפס כאזור הכי אטרקטיבי שקיים יש "להנמיך" את הפריפריה עד כמה שניתן ולתארה כמקום מוזר, שונה ו"אחר" ממה שמוכר לנו. בכתבות בלטו רמזים שלעומת המצב העגום של הפריפריה יש מקומות

בישראל שהכל שם נראה אחרת ואידיאלי וזאת תוך הבניית תל-אביב כמרכז ההווה והשפיות הישראלית.

עבור מרבית הכתבים והעורכים, הפריפריה היוותה במשך שנים סמל של אלימות, פשע ומצוקות חברתיות וזאת, למרות נתוני הפשע האמיתיים. בהשוואה שנעשתה בין סיקור הפשע בערי הפיתוח ובמרכז הארץ, קרי תל-אביב וירושלים, מתברר כי למרות שיעור פשע ממוצע דומה בין ערי הפיתוח ובין המרכז, נושא זה מהווה כ- 37 אחוז מסיקור הפריפריה בעיתונות הארצית; זאת בעוד שסיפורי פשע מהווים רק 17 אחוז מסך הכתבות על המרכז. במילים אחרות, שיעור הפשע הממוצע הוא דומה, אולם כמות סיקור הפשע בערי הפיתוח היא יותר מפי שניים.

הסיבות לדפוסי סיקור אלה - שעיקרם התעלמות או היצמדות לאותם נושאים שליליים קבועים - הן רבות ומחוסר מקום לא נוכל לדון בהן כאן בפירוט אולם נפרוס את חלקן: המיקום של מוקדי הכוח, האליטות ומערכות התקשורת הארצית בתל-אביב והזדהות מקבלי ההחלטות בהן עם סדר היום של המרכז, הניכור הטבעי של העורכים מנושאים שמעסיקים את הפריפריה ותפיסתם אזור זה כשולי וכזניח, תפיסת קהל היעד של התקשורת הארצית כקהל הגר במרכז, מספר הכתבים הדל בפריפריה לעומת מספרם במרכז ומעמדם הנמוך בארגון התקשורת. אמונה של הכתבים המסקרים כי רק כתבות על פשע ומצוקות חברתיות הן "מעניינות" מערי הפיתוח; חוסר-הכוח הכלכלי, פוליטי, חברתי של תושבי ערי הפיתוח; חוסר-מקצועיות של ראשי ערים אלה בעת ההתמודדות עם כלי התקשורת ועוד.

בשנים האחרונות אנו עדים לרגשות תסכול, אי-שייכות, חוסר-הזדהות וזעם מצד קבוצות רבות בנוגע לכלי התקשורת בישראל. לאור הממצאים שהוצגו אין להתפלא על כך שתסכול זה קיים, במיוחד כשידוע כי גם בכלי התקשורת האחרים המצב עדיין רחוק מלהשביע רצון. צפייה בערוצי הטלוויזיה בישראל ממחישה כי מרבית המגישים עדיין נראים כבעלי אותם מאפיינים, הדומים לאלה של האליטות בארץ. צפייה בערוצי טלוויזיה מחו"ל מראה עד כמה אנו מפגרים אחרי העולם הנאור. לדוגמה ב-CNN או ב-BBC ניתן לראות מגישים רבים מבני המיעוטים: הודים, יפנים, סינים, שחורים או היספנים. מגוון זה של מגישים נותן את התחושה שהחברה אינה מורכבת רק מסוג אחד של אנשים אלא שזו חברה רבת-תרבותית שבה מיעוטים אינם מתאימים רק לשחק את דמות העבריין בסרטים או הסוטה בפריים-טיים. ההשלכה ברורה: מגישים בחדשות הטלוויזיה, בין שהם שחורים, שחומים או מלוכסני עיניים, נתפסים כחלק מהמציאות היום-יומית בחיי הצופה ואינם דבר חריג. הם מופיעים במהדורה מסודרים, עם חליפה ועניבה וכ"בעלי הסמכות", ולא נכנסים לאמצעי התקשורת רק דרך "הדלת האחורית", כשהם מפגינים או מעורבים בסטייה, באלימות ובהפרות חוק. אין ספק כי חברי קבוצות רבות בישראל היו יכולים להזדהות יותר עם חדשות הטלוויזיה, למתן את ביקורתם ולהגביר את אמונם בחדשות אם חלק מהמגישים היו נראים כמוהם. לא נראה כי נזק גדול היה נגרם לערוצי הטלוויזיה אילו בין המגישים היו גם מזרחים, דתיים, ערבים, עולים חדשים ועוד.

אולם הבעיה שהוצגה אינה רק בנוגע למאפייני מגישי החדשות אלא גם בנוגע לתכנים, לסרטים, לתוכניות הילדים (ילדים בעלות חזות מזרחית כמעט ולא נראים), לתוכניות האירוח (בהן האליטות ובעלי הדעה מראיינים זה את זה), לפרסומות (מזרחי מפרסם בעיקר ירקות או חומס ובעלי מבטא עם "ח" ו"ע" מככבים בעיקר בהקשרים קוריוזים), לתוכניות ההומור (בהן דמויות

מזרחיות מוצגות בצורה עילגת) ולשאר התוכניות. הטלוויזיה, יש לזכור, היא משאב ציבורי אליו יש להעניק נגישות לכל הקבוצות באוכלוסייה ובכך היא תהווה שסתום לשחרור לחצים, במה לליבון בעיות ולהעלאת נושאים שונים לסדר היום הציבורי. עבור קבוצות מסוימות התקשורת נחשבת כחלק מהממסד; נראה כי שיתוף חברי הקבוצות הללו והגברת הזדהותם עמה תסייע להפחית את תחושות הניכור של קבוצות אלה, לא רק מכלי התקשורת אלא גם משאר המוסדות במדינה. לכך יתרון גדול כי הקטנת הניכור תסייע בגיבוש מטרות ושאיפות משותפות למרכז ולפריפריה.

לדפוס הסיקור של ערי הפיתוח יש השלכות מרחיקות לכת. הם משפיעים על נכונות של אנשים להגר לערים אלה, להשקיע בהן, לטייל וכן על תהליך קבלת החלטות ביורוקרטיות ואחרות ברמה הלאומית. יש לציין כי בעיית הדימוי משותפת למיעוטים רבים כמו ערביי ישראל, החרדים, דתיים, מתנחלים, עניים, נכים, נשים, עולים ואחרים, אך למרות חשיבות הדימוי של מיעוטים הנושא כמעט ואינו עולה לסדר היום בישראל, מחוסר מודעות לנושא ומהתחושה כי תמיד קיימים נושאים אחרים דחופים יותר. בארצות-הברית ובאירופה, לעומת זאת, התקיים בנושא דיון נרחב, מה שהביא לשינוי במודעות של מקבלי ההחלטות בארגוני התקשורת הן להעסקה של בני מיעוטים והן לדרך ייצוג.

שינוי בדימוי של המזרחים וערי הפיתוח – כמו שינוי בדימוי של שאר המיעוטים - יבוא אם ישתנו הגורמים השונים הלוקחים חלק בהבנייתו: הגברת המודעות של אנשי התקשורת, שינוי מצב המזרחים בסביבה החברתית-כלכלית-פוליטית, הקדשת מאמצים ומשאבים תקשורתיים לסיקור הערים בפריפריה, העסקת יותר מזרחים בארגוני התקשורת, שיפור אסטרטגיות התקשורת של ראשי ערי הפיתוח ועוד.

אנחנו מסעודה משדרות

ד"ר ויקי שירן, מכללת בית ברל, המכון לקרימינולוגיה באוניברסיטה העברית, הקשת הדמוקרטית המזרחית

יחסית לעבר יש למזרחים כיום נוכחות תקשורתית משמעותית, ומוצאים יותר עיתונאים וכתבים מזרחים אך העורכים והמנהלים הם עדיין ברובם לא-מזרחים. בעוד שהנוכחות גברה, אופיו של הייצוג לא השתנה: כבעבר הוא גדוש סטריאוטיפים של מזרחים המכונים כבעלי "חוכמת חיים" לרוב בעלי בסטות בשוק ונהגי מוניות, וכאנשים מלאי חום ושמחת חיים, מייצגי "ים תיכוניות" רעשנית בטברנות ומימונות למיניהן.

הבניית שיח מחאה מזרחי

מערכת היחסים של המזרחים עם התקשורת היא, כמו שאומרים, סיפור ארוך. כתוצאה ממאמץ עקבי שלא פסק מאז שנות השבעים הצליחו המזרחים להקנות לגיטימיות לטיעוני האפליה, ההדרה והקיפוח שהשמיעו כלפי אמצעי התקשורת. למעשה, בישראל המזרחים הם אלה שעיצבו לראשונה שיח של מחאה ומרד כלפי הדומיננטיות המעמדית והאתנית של הקבוצה המייסדת, האשכנזית, כאשר בשיח זה היוו כלי התקשורת יעד ביקורתי כמעט ראשון. מאוחר יותר נכנסו אל השיח הזה דוברי העולים הרוסים והאתיופים ודוברי הציבור הערבי, והשתמשו בדפוסים הרטוריים שכבר עוצבו.

למזרחים יש כיום, יחסית לעבר, נוכחות תקשורתית משמעותית. השינוי הושפע ממערך כוחות חדש במפת התקשורת שהתחולל עם כניסתם של ערוצי הטלוויזיה והרדיו המסחריים בעלי האינטרסים הכלכליים, אך אלמלא התרחש אותו תהליך הבנייה עקבי של שיח מחאה מודע לעצמו, לא הייתה מתרחשת החדירה המזרחית לתקשורת. עדות לכך היא מצבן השונה של קבוצות גדולות אחרות, מיליון ורבע הערבים ומיליון העולים הרוסים, שנעדרות כמעט כליל מן המרחב התקשורתי והנכנסות אל תוכו כקורבנות או לעת בחירות (המצב לגבי הערבים השתנה בעקבות "אירועי אוקטובר" אך בינתיים עודנו שינוי נסיבתי). בסיסית, כמות לבדה אינה מבטיחה נוכחות וייצוג.

אך גם אם הצליחו המזרחים לחדור אל התקשורת ממנה נעדרו, הרי שאופיו של הייצוג שלהם לא השתנה. כבעבר הוא נשאר סלקטיבי וברובו סטריאוטיפי. הישראלים והישראליות מיוצגים באמצעי התקשורת על ידי גי"א - גבר יהודי אשכנזי, שהוא גם חילוני, הטרוסקסואל ושלם מבחינה פיזית ונפשית (לא-נכה). האישה הישראלית המצויה בתקשורת, אם כי בנוכחות מוגבלת ותמיד ככינור שני, דומה לו בתכונותיה השיוכיות.

ההאשמות

מזרחים מאשימים את התקשורת שהם אינם נוכחים במרחב שלה בשיעור הולם, וכאשר הם נוכחים ייצוגם סלקטיבי ומשקף את הסטריאוטיפים הקולקטיביים הגזורים מן ה"אחרות" שלהם בעיני הקבוצה הדומיננטית. ככלל, גורסים הקובלים, שיעור נוכחותם ואופי ייצוגם משקפים יותר את תפישותיו הסובייקטיביות של הרוב (או המיעוט הדומיננטי, כפי שזה בישראל) ביחס אליהם, מאשר את מצבם האובייקטיבי או את העצמי שלהם כבני אדם, כסובייקטים. כתוצאה מכך מואשמת התקשורת בסילוף המציאות, בפגיעה בדימוי העצמי של מזרחים ומזרחיות ובעיוות תדמיתם הציבורית.

ולא רק זאת. העובדה שמזרחים נמצאים בשכבות החלשות מעצימה את אחריות כלי התקשורת והופכת אותם, אם נכונות הטענות כלפיהם, לגורם המשתף פעולה עם סדר חברתי המנציח דיכוי.

שיווק ושיעתוק הדימויים

כשיגרה של התגוננות נוהגים דוברי התקשורת להשיב שתפקידם המקצועי הוא לשקף את החברה ולא לשנות אותה. במילים אחרות, שאנשים וקבוצות שהצליחו להיות דומיננטיים בפוליטיקה, כלכלה, תרבות וכיו"ב, יהיו גם דומיננטיים בשיח הציבורי וכלי התקשורת רק ידווחו וישקפו זאת.

במובן מסוים הצדק איתם. כלי התקשורת אינם בוראים דימויים. אנשי העיתונות, הרדיו או הטלוויזיה אינם בוראים דימויים מפני שאין להם את הדמיון הנחוץ לכך ואף לא את אורך הרוח הפנימי, שתי תכונות הכרחיות למי שמבקשים ליצור. אין באמירה זו כדי למתוח ביקורת או להמעית באיכות כוח האדם בכלי התקשורת, אלא לומר שהאינטנסיביות התובענית של תפקידם אינה מאפשרת להם ליצור. כלי התקשורת הם חלק מן הפרוייקט הגדול, הלאומי והאזרחי, של הנחלת דימויים בחברה, אך מלאכתם אינה יצירת דימויים אלא היא מלאכת תיווך ושעתוק: הם משחזרים דימויים מתוך השיח הדומיננטי ותוך כדי כך הם בו-זמנית משתתפים בו. בעת שחזור הדימויים עושים בעלי מלאכה אלה הבלטה והצרה של הדימויים על-מנת להשיג דרגה גבוהה של פישוט, מיקוד והדגשיות הנחוצים לתפוס את תשומת הלב הרגשית של צרכני המילים והתמונות.

וכמו שאדם המעתיק ציור משבש את המקור ומתרחק ממנו במידה מסוימת, כך גם שיחזור ושעתוק הדימויים במדיום התקשורתי הופך אותם לדימויים חדשים הדומים למקור אך בה בעת שונים ממנו - הם יותר פשטניים, יותר מודגשים, יותר רגשיים.

ההעתק המשוחזר של הדימוי השיחי הופך באמצעות המדיה ל"מוצר" חדש העומד בפני עצמו, ושהשפעתו רבה בגלל מרכזיותם של כלי התקשורת. מכאן, אם כן, היסוד הממשי בטענה החוזרת ונשנית שכלי התקשורת "יוצרים" דימויים ויוצקים סטריאוטיפים. ומכאן גם, כמובן, אחריותם. במילים פשוטות, הם אינם יכולים להסיר אחריות מן המוצר שיוצא תחת ידיהם, כפי שהם אינם יכולים או מבקשים להסיר את אחריותם מן המרכול (המדיה) שלהם.

אסטרטגיות הישרדות של מזרחים בתקשורת

בהשוואה לעבר ניכרת כיום נוכחותם של המזרחים בכלי התקשורת. נוכחות זו החלה בשנות ה-70 עם עליית כוחם הפוליטי, כאשר באמצעות מודעות לכוחו של ההליך הדמוקרטי (אזרח אחד קול אחד) הגדילו המזרחים את כוחם עד שבכנסת הנוכחית ייצוגם משקף את חלקם באוכלוסייה. בגלל מרכזיות הפוליטיקה בהווה הישראלית, נוצרה אשליה אופטית הנותנת תחושה מוטעית ששינוי כזה חל בשאר תחומי החיים. רבים סוברים שהעובדה שנשיא המדינה, שרי ממשלה או הרמטכ"ל הם מזרחים מפריכה את הטענה של אפליית מזרחים בתקשורת.

אך השינוי בקודקודים פוליטיים, בולט וחשוב ככל שיהיה, אינו מסמל שינוי בתשתיות, במסד ובטפחות. דווקא תחום התרבות שמרני במיוחד. הצצה אל תוכניות התיאטרון, התזמורות, המוזיאונים, הוצאות הספרים, להקות המחול, תעיד שהנוכחות המזרחית בתחומי התרבות (ובממסדיה) היא מועטה מאוד. נקל יהיה לקבוע שיחסית למספרם ולוותק שלהם בישראליות, מזרחים הם מיעוט זעיר בין המעצבים והממשיגים של תחומי האמנות (אף בתחומים בהם חדרו מזרחים אל המרכז, הם עשו זאת בעיקר כמבצעים).

המזרחים אינם מעצבי השיח גם בעיתונות, ברדיו ובטלוויזיה. אומנם מוצאים כיום יותר עיתונאים וכתבים מזרחים מאשר בעבר, אך העורכים והמנהלים הם עדיין ברובם לא-מזרחים. אין חולק שהאחרונים הם שקובעים את אופיו של השיח התקשורתי ואף ממשיגים אותו. בהקשר זה יש להזכיר שמספר הפובליציסטים המזרחים הכותבים טורים בקביעות בשלושת העיתונים היומיים הגדולים הוא אפסי.

חשיבות עובדות אלה רבה גם בגלל נטייתן להשפיע על המזרחים המעטים שהגיעו לקו הראשון. בדרך כלל הם מגיעים אליו דווקא מפני שלא הפגינו בולטות מזרחית כלשהי, ואפילו מפני שהוכיחו שאין הם מייחסים משמעות למוצאם האתני. עמדה זו נוחה למי שמקדמים אותם מפני שכך מזרחים אלה אינם מאיימים על אופיו של הקיים. סביר להניח שגם מזרחים בעלי מעמד בתקשורת הרוצים לתת בעבודתם האמנותית והתקשורתית בולטות מזרחית (בחוויה, בנקודת המבט, בניסיון הקולקטיבי, בזיכרון ההיסטורי וכד') מושפעים מן העובדה שהם בודדים בצמרת. תחושת יוצא/ת הדופן, תחושת בן/בת המיעוט המודר, היא מעיקה וחונקת. אף נטיית הרוב לבחון את המיעוט בזכוכית מגדלת ולפרש את מעשיו ודבריו על רקע שונותו, יש בה להמאיס את "המזרחיות" על המזרחים.

ניתן להבחין שגם "מזרחים מוצהרים" העובדים בתקשורת אינם משנים סדרים או מערכות. יש להניח שאינם רוצים להיות מקובעים בנישה אתנית, או שאמנותם או עבודתם המקצועית תתויג כ"אתנית", "מגוייסת" או "ייצוגית". לכן ברוב המקרים מזרחים בעלי עמדה יסתפקו ב"הצהרת גאווה" במוצאם האתני, ואידך זיל גמור. הם יפסעו בשביל הנורמטיבי הקיים ולא יגרמו לכל שינוי.

מכאן חשיבותו של הייצוג הסימטרי. הסתננות בודדים אל עמדות מפתח אינה מביאה לשינוי באופי הייצוג של מזרחים (או כל קבוצה מופלית). שינוי מהותי באופי הייצוג הוא תוצאה של מהלך מתוכנן שהתנאי הראשון ליישומו הוא ייצוג סימטרי (יחסית להרכב האוכלוסייה ומשקף אותה) בכלי התקשורת, מן הקודקודים ועד היסודות. כלומר, מדובר בשינוי מודע, מכוון, בוטח

בעצמו אשר פועל מתוך גיבוי ציבורי נרחב, שינוי הפועל לכניסת מזרחים ומזרחיות רבים אל כל תחומי התקשורת, הכתובה והאלקטרונית, בכל הרמות והתפקידים.

פרקטיקות הייצוג של מזרחים בתקשורת

אופיו של הייצוג המזרחי בכלי התקשורת נקבע על ידי שתי פרקטיקות מרכזיות:

א. ייצוג באמצעות שליח

זו הדרך הנפוצה שבאמצעותה התקשורת נותנת ביטוי לקבוצות מודרות חסרות קול. הכוונה היא ש"שליח", בן הקבוצה הדומיננטית "מדבר על". הוא מדבר על עיירות הפיתוח, על השכבות החלשות, על הכלכלה, על האבטלה, על התרבות, על הנוער, על האקולוגיה, על דפוסי הצבעה, וכיוצא באלה אלפי נושאים וזוטות. לכאורה הדובר הוא אדם ספציפי בעל ידע ודעה ספציפיים, אך למעשה ידיעותיו ודעותיו הספציפיות אינן מנותקות מן ההעדפות, האינטרסים וסדר היום של הקבוצה/קולקטיב אליהם הוא משתייך ואיתם הוא מזדהה.

גישת הייצוג באמצעות שליח מכנה את עצמה "הגישה האוניברסלית". היינו, הדובר הוא האדם האוניברסלי, חסר הגבולות והודף הקיטלוגים, זה שתכונותיו השיוכיות (מוצא אתני, מין, דת, לאום וכד') שוליות בהווייתו ולכאורה אינן משפיעות על דעותיו, השקפת עולמו, יצירתו. גישה זו רווחת מפני שהיא נתפשת כ"עיוורת צבעים" וכגישה המעמידה במרכז את האדם ולא את השבט בו נולד.

במבנה חברתי מרובד שבו המשאבים והכוח אינה מחולקים באופן שוויוני לכלל חלקי האוכלוסיה שואבת הגישה הזאת את עוצמתה מן הרטוריקה "האוניברסלית" שמסווה את מבנה הכוח של מעטים מול רבים-מודחקים וכך היא למעשה פועלת כמנגנון כוח אידיאולוגי המשמר את ההגמוניה הקיימת. ידע מפענח זה אינו חדש. בחלקו הוא אחראי לעובדה שבפרוס המאה ה-21 נשים אינן מוכנות להיות מושתקות ולהיות מיוצגות במרחב הציבורי באמצעות "שליח", הגבר, וכך גם שחורים אינם מוכנים שהלבן "האוניברסלי" ידבר בשמם, וכך ערבים בישראל אינם רוצים שהיהודי ידבר בשמם, וכך מזרחים אינם רוצים שאשכנזים ידברו בשמם.

ב. ייצוג אקזוטי

פרקטיקת ייצוג רווחת שנייה היא הייצוג האקזוטי, העושה אובייקטיביזציה של המזרחים ומציג אותם כסטריאוטיפים של עצמם. מזרחים מופיעים כאנשי שוליים כרוניים - עניים, מובטלים, נרקומנים, עבריינים. את פרסום הדו"ח השנתי של המוסד לביטוח לאומי ("דו"ח העוני") מלווה ריטואל קבוע בו העיתונות מראיית והטלוויזיה מצלמת כמה מזרחים: נשים חסרות שיניים, גבר בוכה הפוכר את אצבעותיו מול מקרר ריק, ילדים כהים המביטים בנו בעיניים מבוישות.

מזרחים מככבים גם כיודעי דבר "אקזוטיים" - הם נהגי המוניות, בעלי הבסטות בשוק, שחקני השש-בש במרכז המסחרי הנשלפים כאובייקט שנועד לפתוח את פיו ולספר, עונתית ובמשך כעשרים שניות כל פעם, לאן נושבת רוח ההמונים.

ויש גם סטריאוטיפים "חיוביים". אלה ייצוגי הטברנות והמימונות למיניהן שם המזרחים מופיעים כאנשים מלאי חום ושמחת חיים, מייצגי "ים תיכוניות" רעשנית. בהקשר זה יש לציין שהייצוג האקזוטי הוא מסלול ניעות כלפי מעלה של אמנים מזרחים הממלאים את הטברנות. כרטיס כניסה מהיר למרחב התקשורתי מוענק גם לאמנים המספקים הגחכה והנמכה של דמויות מזרחיות ("לימור ומירו" כמשל) שעיקרן עילגות, מבטא מזרחי וטמטום.

באמצעות פרקטיקות אלו מוכנסים המזרחים אל תוך המרחב באופן ממוקד וסטריאוטיפי, כבעלי איפיונים פרטיקולריים המיוחסים להם מנקודת מבטו של המרכז, החזק, הדומיננטי, האשכנזי. כמצוין, תפישות סטריאוטיפיות אלה מאומצות ומופנמות לעיתים קרובות על ידי מזרחים הפועלים בתוך מרחב דומיננטי המצפה מהם לקונפורמיות.

בעשור האחרון חל שינוי מסוים באופי הייצוג המזרחי בגלל כניסתם של ערוצי הטלוויזיה המסחריים, המאפשרים ביטוי נרחב יותר ליוצרים מזרחים וחלקם אכן בוראים הוויה מזרחית רב-ממדית, בעיקר בדרמות ובסרטי תעודה, שם מזרחים הם דמויות מורכבות, רבגוניות, בעלות סתירות. גם בתוכניות אירוח שונות משתתפים יותר מזרחים מאשר בעבר, אם כי בתוכניות אקטואליה עדיין רווח הנוהג להזמין לדבר בנושאים הנתפשים כמזרחיים, למשל עוני או ש"ס.⁹

שינוי זה אינו משמעותי דיו והשפעתו על אופי הייצוג המזרחי עודנה שולית. חשוב לציין שגם הנוכחות המזרחית רחוקה מלהיות מספקת. הרטוריקה ההגמונית אומנם תוקפת את הביקורת דרך "זריקת השמות" - מצביעים על שדרים ומנחים מזרחים, עיתונאים מזרחים, זמרים מזרחים המופיעים ב"פריים טיים" וכמובן שמות פוליטיקאים מזרחים המדברים השכם והערב, וכך ניתנת תחושה אף של ייצוג-יתר של מזרחים. אולם בדיקה שטחית תוכיח מיד את מספרם המועט יחסית לעומת עמיתיהם האשכנזים המככבים בתקשורת. האחרונים פשוט לא בולטים כי הם הנורמה.

אגב, בדיקה מחקרית צריכה להיעשות על ידי המחלקות לתקשורת הפורחות באוניברסיטאות ובמכללות. בהקשר זה ראוי לשאול, כמה מזרחים ומזרחיות עומדים בראשן? כמה נמצאים בסגל ההוראה שלהם? וכמה קורסים בתוכנית הלימודית מוקדשים לנושאי רשימה זו?

הפתרון - ייצוג סימטרי

ייצוג סימטרי דורש שינוי מכוון. איך עושים את זה? קודם כל צריך להכיר את המציאות. כדי לעשות זאת יכולים, למשל, חברי מערכת עיתון הבוקר לשאול בשיבתם הבאה כמה מעמיתיהם הם מזרחים? כמה הם ערבים? כמה נשים חברות מערכת, כמה מביניהן מזרחיות או ערביות? וכך יכולים חברי דירקטוריון חברת החדשות של ערוץ 2 לבדוק כמה נשים נמנות בין שורותיו, כמה מזרחים, כמה ערבים?

וכך יוצרי התוכנית הביוגרפית "קו לדמות" בערוץ הראשון יכולים לבדוק כמה מבין האישים שהציגו על המסך היו מזרחים, כמה נשים, כמה ערבים? וכך גם ראוי שמנחה תוכנית התרבות בערוץ 2 יבדוק כמה מן המרואיינים שהזמין היו מזרחים, כמה נשים, כמה ערבים? ובוודאי שראוי שמפיקת התוכנית "מבט נשי" בטלוויזיה החינוכית תלמד כמה נשים מזרחיות וערביות היו בין המרואיינות בארבע השנים של התוכנית?

כדי להכיר את המציאות לאשורה צריך לקחת את תוכניות התיאטרות, האופרה, להקות המחול, התזמורות, המוזיאונים, רשימות הספרים של בתי ההוצאה, דפי העיתונות, מירקע הטלוויזיה, תוכניות הרדיו, ולהתחיל לספור מי כותב, מי מופיע, מי יוצר. כך, אגב, עושים מחקר. סופרים, מכמתים, משווים. מספרים הם ישויות מופשטות המייצגים הסכמה אוניברסלית והם תמיד מספרים סיפור חזק.

נניח שאחרי שנספור ונשווה נמצא שקולקטיב מסויים (מזרחים או נשים או ערבים או יהודים או רוסים וכיו"ב) אינו מיוצג יחסית למספרו באוכלוסייה. ללא ספק יהיה חשוב לבקש הסבר, לשאול מי נעל את השער, מי הם שומריו, מי הושאר בחוץ ומי הוכנס פנימה. אלה שאלות חשובות. שאלות הגונות.

סביר להניח שנמצא שרוב החברה הישראלית מודר מן המרחב התקשורתי. אם החברה הישראלית תרצה להיות דמוקרטית ופלורליסטית ולא להניח שהמרחב התקשורתי ייחמס לטובת מיעוט דומיננטי היא תוכל להיעזר במכניזם של ייצוג סימטרי שהוא סוג של הליך (פרוצדורה) המאפשר לממש דמוקרטיזציה ופלורליזם רצויים.

במילים אחרות, המנגנון של ייצוג סימטרי בא לסייע לשנות את המצב הלא-דמוקרטי הקיים, פרי בלתי נסבל של מבנה כוח שמידר קבוצות אוכלוסין בישראל על פי מין, עדה, לאום, דת, והוא ממשיך למנוע מהם משאבים והשתתפות שוויונית בחיי הכלל. כאשר מנגנון הייצוג הסימטרי מופנם כחלק בלתי נפרד מחיי הציבור הוא יוצר מודעות שמסייעת לא רק לשילובם ההולם של נשים וגברים, מזרחים ואשכנזים, רוסים ואתיופים, יהודים וערבים, דתיים וחילוניים, אלא גם יוצר ערנות לאי השתתפותם של חלקים חלשים בקולקטיבים השונים כגון קשישים, מהגרים וכד', ומשנה גם מצב זה.

אנשים הנתקלים לראשונה ברעיון של מנגנון הייצוג הסימטרי ובאופן שהוא מאתר אי שוויון מעקמים את אפם בסלידה ומכנים אותו "חשבונאות גזענית" או "בוכלטריה בולשוויקית". לא מפתיע למצוא שהמתנגדים החריפים ביותר הם בני הקבוצה הדומיננטית - הנהנים העיקריים ממצב אי השוויון הנוכחי - אם כי גם בתודעת הכלל מובנית התנגדות אינסטינקטיבית לרעיון זה בגלל השיעור המעולה של רעיון ה"אוניברסליות" שהוזכר, בשיח הציבורי הקיים.

הגישה של ייצוג סימטרי אינה אקט גזעני כפי שמקטרגיה היו רוצים שנאמין, והיא גם אינה מייצגת מהות לכשעצמה. מדובר כאמור במכניזם שמטרתו לסייע להשגת שינוי מהותי. אין בו כדי לסתור כישרון וכשירות. נהפוך הוא. אם ייתנו תפקידים לאנשים שאינם כשרים למלאם ייפגע רעיון הייצוג הסימטרי ותכליתו. עם זאת, הנחת היסוד עליה הוא מתבסס סוברת שבחברה פלורלית בישראל בה המיעוטים המדוברים הם חלקים נרחבים באוכלוסייה, בעלי הכשרונות והמעלות לא נעדרים מהם. מי שמערער על קביעה נורמטיבית זו, עליו חובת ההוכחה.

אם כן, הייצוג הסימטרי על פי הרכב האוכלוסייה בישראל והמשקף אותה הוא מכניזם המנסה להתמודד עם אפליה, קיפוח והדרה מבניים ואישיים, בעיקרם לא פורמליים. הוא מקדם פיתוח תודעה נוגדת-אפליה וחושף אותנו בפני פרקטיקות יומיומיות שלנו המוטמעות בנו מילדות, והמנציחות את המצב העגום הקיים בו רוב החברה הישראלית אינו יוצר את תרבותה.

הצורך בהכרה ציבורית באפליה

עד ראשית שנות התשעים היו המזרחים בישראל רוב באוכלוסיית אזרחי המדינה. לאחר בוא העולים מברית המועצות לשעבר, ההערכה היא שהמירקם האתני מורכב כך: 40% מזרחים, 40% אשכנזים, 20% ערבים. מאז קום המדינה ועד עתה משתקף הבידול האתני גם דרך בידול גיאוגרפי, השכלתי, מקצועי וכלכלי. בכל מה שנוגע לאוכלוסייה היהודית, הגבולות בין הקבוצות האתניות אינם קשיחים, ובולט לעין שמירקם החיים המשותפים בין מזרחים ואשכנזים הוא רחב ואף יציב למדי. בגלל הדומיננטיות ומיקומם הריבוני הגבוה מהווים אשכנזים מושא לחיקוי והערכה בקרב מזרחים, אך קיימת כלפיהם גם עוינות מוחצנת ומוסווית בגלל האפליה והבידול.

מצידם, אשכנזים רבים נוהגים לגרוס שמדובר רק ב"תחושת אפליה", כלומר, בתחושה רגשית מדומיינת שמבוססת על בדלי מציאות ישנה שאינה קיימת עוד. במילים אחרות, אשכנזים מאמינים שעל בסיס חוויות קליטה משנות החמישים (שהיו להוותם אף מנת חלקם של אשכנזים) פיתחו מזרחים תרבות של תלונה המשמשת להם מנגנון הגנה מפצה, שמונע מהם להכיר בסיבות "האמיתיות" לנחיתותם מול האשכנזים. כלומר, אשכנזים מציעים למזרחים לחפש את הסיבות לאפלייתם והדרתם באמתחתם-שלהם.

בעבר רווחה בישראל הגישה של "האשמת הקורבן" לגבי קבוצות מנוצלות אחרות כגון נשים וערבים. עם זאת, שתי קבוצות אלו הצליחו להשיג הכרה באפליה כלפיהן - פורמלית ובלתי פורמלית, מבנית ואישית - כגורם מרכזי לנחיתותן בהשכלה, בשכר, ביוקרה, ו/או להדרתן ממרכזי העשייה. לעומתם, המזרחים לא מצליחים לאייד מן השיח את הגישה המאשימה אותם עצמם בעובדה שהם נמצאים במספרים גדולים ובמשך עשרות שנים בחלקים הנמוכים של המבנה המעמדי ובשולי החברה הישראלית. לא אעסוק בסיבות לכך במאמר זה, מאחר שהן ראויות למאמר נרחב, אך יש לומר שהכרה באפליה והדרה של מזרחים, היא תנאי הכרחי וחשוב לשינוי מהותי בחייה של החברה הישראלית הרצויה.

1981 - 2001

לפני עשרים שנה, בחודש ינואר 1981, עמדתי בראש קבוצת אנשים וארגונים שהגישה עתירה לבית המשפט הגבוה לצדק וביקשה סעד נגד רשות השידור ומפיקי הסידרה היוקרתית בת עשרים פרקים, "עמוד האש". זה הבג"צ הידוע כבג"צ שירן. הוא היה שיאו של מאבק שנמשך למעלה משנתיים נגד הדרתם של המזרחים מהסיפור הציוני, סיפור שיבת היהודים מגלויות שונות לארץ ישראל. כיום אני מגחכת על העובדה שדווקא סידרה היסטורית משמימה, שהקונספט שלה היה ממסדי וצפוי, היא שהפכה לדגל המאבק המזרחי של אמנים, אינטלקטואלים וסטודנטים. אבל לא הסידרה היא החשובה אלא העובדה שהייתה זו הפעם הראשונה שאינטלגנציה מזרחית ניסחה את קובלנתה נגד המימסד התרבותי בישראל והרימה גבוה את דגל הקיפוח - כאשר לראשונה הייתה מוכנה לומר - בפומבי ובקול רם - שהיא עצמה מקופחת ומודרת מן ההיסטוריה והתרבות הישראליות.

לא היה זה דבר של מה בכך. עד אז הצליח תיוג מסיבי, שאמצעי התקשורת היו שותפים לו, להשתיק מזרחים משכילים מפני שהם חששו להצטייר כ"מסכנים" וכ"בעלי רגשי נחיתות". כל מאבק של מזרחים/ספרדים זכה לקיתונות בוז ולעג.

כמו כן, עד סוף שנות השבעים תוארה המחאה של מזרחים כמחאה של "הדפוקים" (מוואדי סאליב ועד הפנתרים השחורים ובכלל זה עשרות ההתארגנויות ה"עדתיות" הפוליטיות). לכן מזרחים ש"עשו את זה" ברחו מן התיוגים האלה באמצעות הכחשה, אילמות מודעת, או באמצעות דיבור פטרוני בעד "המסכנים ההם".

המאבק נגד הסידרה הטלוויזיונית החל בסוף שנת 1978 והוא ניסח לראשונה את הרעיונות ואת התביעות התרבותיות של המזרחים שנולדו כאן, או שהגיעו לכאן כילדים. אחת הדרישות הבולטות הייתה ייצוג סימטרי בכל פרקי הסידרה ליהדות אסיה, אפריקה והבלקן - דומה לזה שניתן ליהדות מזרח ומרכז אירופה. בעקבות המאבק היו ראשי הטלוויזיה מוכנים לשלב בסידרה זוטות ופירורים להם סירבנו. בית המשפט הגבוה לצדק דחה את העתירה בשם חופש הביטוי. אז הייתי מאוכזבת ומופתעת. כיום אני מגחכת גם על כך שהופתעתי (אגב, כמה שופטים עליונים מזרחים היו בו אז? כמה יש בו כיום?)

המאבק נמשך כשלוש שנים והקיף אלפי מזרחים, בעיקר צעירים, אבל לא הצלחנו לחדור לאמצעי התקשורת למרות שהתאמצנו נואשות. הפעם היחידה שהתראיינתי בנושא זה לעיתון ארצי היתה בגלל טוב ליבו של שכן וחבר וכמובן עמדת הטלוויזיה ניתנה בכתבה בהרחבה יתירה.

במרחק של עשרים שנים האם אפשר לומר שדברים השתנו? ללא ספק חל שינוי והמאמר הזה ניסה להצביע עליו. מעל לכל ברור שהתגבשותה של אינטליגנציה מזרחית למאבק היא שגיבשה שיח מזרחי מתריס ומפענח-שליטה, שיח שהוא כיום בן בית במרחב התקשורתי הישראלי. עם זאת, תמונת העולם באותו מרחב תקשורתי עדיין אינה פלורליסטית, עדיין אינה מספרת את חיינו כפי שהם, עדיין אינה מאפשרת לרבים מתוכנו ליטול חלק ומנהיגות בעיצוב הישראליות. אחרי ככלות הכל, מי היה מאמין שבנינו ובנותינו עדיין ישמעו את הטענות והתביעות שצעקנו כאשר הולדנו אותם.